

Олена Шевченко

старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу
образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
elen-shevchen@ukr.net

Ярослав Затилюк

провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
документальних фондів та фотоматеріалів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
yaroslav.zatyluk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

Olena Shevchenko

senior researcher fellow of the research department
fine and decorative arts,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
elen-shevchen@ukr.net

Yaroslav Zatyliuk

Lead Researcher of Documentary
Collections and Photographic Materials,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
yaroslav.zatyluk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

ЧАРКА СЕМЕНА ПАЛІЯ: ІСТОРІЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ

THE GLASS OF SEMEN PALIY: HISTORY AND ORIGINS

Анотація

У статті проаналізовано інформацію фондово-облікових документів Національного музею історії України та Чернігівського історичного музею про обставини появи чарки Семена Палія в зібраннях цих установ. Автори коментують дослідницьку гіпотезу про можливе зберігання означеного предмета в ризниці Києво-Межигірського монастиря та його подальше потрапляння до представників відомого козацького роду Танських. Розгляд цієї гіпотези супроводжується зверненням до питання особливостей творення історичної пам'яті про відому козацьку святиню та пов'язаного з нею фастівського полковника Семена Палія. На думку авторів, популярність Семена Палія ініціювала запит на його предмети Василя Васильовича Тарновського, відомого колекціонера козацьких старожитностей. І на цей запит, відповідно, могли відгукнутися представники роду Танських. Однак залишається відкритим питання, чи чарки, що їх купив В. Тарновський, справді належали відомому козацькому полковнику.

Ключові слова: Національний музей історії України, Василь Тарновський, Семен Палій, Антін Танський, колекція.

Abstract

The article analyzes information from the archival documents of the National Museum of the History of Ukraine and the Chernihiv Historical Museum regarding the circumstances of the appearance of the glass of Semen Paliy in the collections of these institutions. The authors provide a detailed examination of the research hypothesis suggesting that the item may have been housed in the treasury of the Kyiv-Mezhygiryia Monastery before being moved to the possession of the prominent Cossack Tanski family. This analysis is accompanied by a discussion on the creation of historical memory surrounding the famous Cossack settlement and its association with the Fastiv colonel Semen Paliy. According to the authors hypothesis, the popularity of Semen Paliy triggered an interest in his possessions from Vasyl Vasylovych Tarnovskyi, a well-known collector of Cossack antiquities. The search for such items by Tarnovskyi could have been supported by the Tanski family. However, the question remains open as to whether the glasses purchased by Tarnovskyi truly belonged to the renowned Cossack colonel.

Keywords: National Museum of Ukrainian History, Vasyl Vasylovych Tarnovskyi, Semen Paliy, Antin Tanskyi, collection.

Кожен предмет музейної колекції сам собою може репрезентувати не лише події чи пов'язаних з ним діячів, і навіть не лише культурні практики на час своєї появи. Він може мати власну неординарну історію побутування, і це забезпечує інший вимір його сприйняття. Особливо, коли в предмета змінювалися власники, і тому навколо нього переплітаються долі різних відомих людей, середовища й епохи. З огляду на це, у музеєзнавчих студіях з'ясування історії певного предмета може набувати особливої актуальності та мати таке саме значення, що й звичні питання джерелознавчої атрибуції зі з'ясуванням часу створення та аналогій. Ця теза цілком виправдана щодо дослідження історії побутування одного з експонатів Національного музею історії України (далі НМІУ) – чарки Семена Палія, що є примітною своїм імовірним зв'язком зі знаменитим козацьким полковником, а також як артефакт золотарської справи барокової доби.

Об'єкт дослідження – фондово-облікові документи, історичні нариси й архівні матеріали.

Предмет дослідження – чарка Семена Палія.

Мета статті – проаналізувати записи у фондово-облікових документах, інвен-

тарних книгах НМІУ та Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (далі ЧІМ) щодо походження чарки, яку приписують Семену Палію, прокоментувати версії, що їх висувують дослідники, про можливість зберігання цього предмета в Києво-Межигірському монастирі, а також запропонувати обґрунтоване припущення стосовно імовірних власників цього предмета.

Чарка, яка вважається власністю Семена Палія, була окрасою постійної експозиції НМІУ до її демонтажу після 24 лютого 2022 р. Водночас із такою легендою предмет неодноразово публікували в усіх репрезентативних каталогах музею. Останні виразно пропонували погляд на чарку як на предмет повсякденного вжитку і як на пам'ятку золотарської справи. Саме такі межі сприйняття артефактів зі збірки творів декоративно-ужиткового мистецтва НМІУ запропонувала свого часу її багатолітня зберігачка Марія Стрілець. За її словами, природна краса благородного металу, поєднана з вишуканим декоруванням і чітко окресленими традиційними рамками оздоблення, характеризує регіон походження чарки, найяскравіше відображає епоху її створення, ставить поряд із художніми виробами, які були призначені для повсякденного вжитку,

однак завдяки своїй вишуканості стали унікальними пам'ятками золотарської справи (Стрілець, 1996).

Проте облишимо надалі цілком виправдане замилювання мистецькою красою та культурною значущістю чарки Семена Палія та іншими творами зі збірки декоративно-ужиткового мистецтва НМІУ, і звернімося до інших проблем, а саме – що й звідки ми знаємо про походження та історію побутування цього предмета. Адже спроба студіювання означених питань актуалізувала потребу звернутися до фактів з історії легендарного полковника та його родичів, минулого козацького Києво-Межигірського монастиря й навіть до діяльності «будителів» української нації в особах Михайла Максимовича, Пантелеймона Куліша, а також Василя Тарновського – відомого поціновувача українських старожитностей, предмети із зібрання якого нині є гордістю колекцій НМІУ та ЧІМ.

У колекції НМІУ чарка Семена Палія опинилася в результаті добре відомих музейникам повоєнних перерозподілів колекцій. У цьому випадку йдеться про предмети з колекції згаданого ЧІМ, що їх за актом № 548 від 22 червня 1952 р. передали до НМІУ. Серед артефактів у пункті 8 згадано й наш предмет: «Чарка, належавшая Белоцерковскому полковнику Семену ПАЛИЮ, серебряная, частью вызолоченная, десятигранная». 1988 р. чарку записано до інвентарної книги НМІУ із шифром «РДМ» (так маркуються предмети фондової збірки «Речі з вмістом дорогоцінних металів»). Уже на першому аркуші книги за інв. № РДМ-1401 зроблено такий опис предмета: «Чарка XVII в. Серебряная, частично позолоченная, без клейм. Тулово с ручкой, цилиндрическое, расчлененное на 10 одинаковых граней поочередно: пять – позолоченных, гладких; пять – украшены обронным растительным орнаментом; дно плоское. Венчик профили-

рован линиями; внутренняя часть тулова позолочена. Ручка S-образная с стилизованными растительными отростками».

Та ключовою для нас є інформація в графі про походження. Тут згадано про колишню належність чарки до колекції В. Тарновського, а головне те, що вона «согласно семейному преданию принадлежала белоцерковскому полковнику Семену Палию...»

«Сімейна легенда» є знайомим кліше облікової документації. І для музейників часто саме це стає чи не єдиним джерелом інформації про походження артефакту. Адже внаслідок перерозподілів колекцій у 1920–1930-х та в повоєнний час відомості про походження предметів безслідно губилися.

Проте слід зауважити, що записи облікових документів НМІУ про походження чарки Семена Палія повністю повторюють «історичний паспорт», який вона здобула із часу перебування в колекції головного музею Чернігова. До 1952 р. в зібранні закладу зберігалися дві чарки Семена Палія, допоки одну з них передали до сучасного НМІУ. І нині кожний з музеїв зберігає по одній чарці полковника. Тож, як і у випадку НМІУ, репрезентативні каталоги ЧІМ, а таким насамперед є «Срібний посуд 17 – початку 20 століть», пропонують своїм читачам публікацію чарки, її короткий опис й інформацію аналогічного змісту про «легенду» предмета (у ЧІМ він зберігається за інв. № И-3608): «Чарка, початок XVIII ст. Західна Європа (?). Майстер невідомий. Срібло; гравірування, лиття, позолота. Висота – 36, діаметр – 36. Тавра відсутні. Каталог Тарновського, № 348. За переказами, належала білоцерківському полковникові Семену Палію» (Арендар, 2006). Водночас, з огляду на гіпотетичну належність чарки, у виданні додано коментар щодо часу її виготовлення: «...датується за особливостями декору, враховано

дати перебування С. Палія на посаді білоцерківського полковника (1709–1710)».

Важливо те, що «музейний паспорт» чарки Семена Палія ЧІМ, а відтак і НМІУ, базується на інформації від її попереднього власника – відомого колекціонера українських старожитностей В. Тарновського. Її вміщено у виданому 1898 р. описі його колекції – «Каталоге украинских древностей коллекции В. В. Тарновского», який підготував Борис Грінченко на замовлення українського аристократа. Саме тут, на одному з ілюстрованих аркушів (аркуш II за окремою нумерацією), вміщено зображення чарки з номером «348». А в третьому розділі «Козацький період», у підрозділі «Утварь», є опис предметів зі згадкою про їхнє походження: «348-349. Чарки (две). По семейному преданию принадлежали белоцерковскому полковнику Семену Палию. Серебряные, частью визолоченные, десятигранные. На пяти гранях вычеканен растительный орнамент, а остальные пять граней гладкие, визолоченные. Чарки приобретены от Танских, родственников и наследников Палия. Вес 28 зол.» (Грінченко, 1898, с. 60).

У виданні, як бачимо, йдеться про купівлю цих предметів у Танських – родичів Семена Палія. Від них вочевидь і походить «сімейна легенда» про належність чарок відомому козацькому полковнику.

Водночас серед дослідників побутує складніша версія історії цих двох предметів. Зокрема, Тарас Чухліб у своєму короткому біографічному нарисі про Семена Палія в «Енциклопедії історії України» наводить як доконаний факт імовірність зберігання чарок полковника разом з іншими його речами (перначем зі срібла, шаблею, килимком і двома виданнями Євангелія 1650-х рр.) у церкві Сходження Святого Духа київського Межигірського монастиря. За версією

дослідника, після закриття монастиря 1797 р. частина цих речей опинилися на Кубані, а пернач і чарки «зберігалися в колекції В. Тарновського» (Чухліб, 2011). Якщо брати запропоноване пояснення за основу, то слід допускати ймовірність того, що Семен Палій подарував чарки або ж по його смерті вони опинилися в Межигірському монастирі, а після ліквідації святині ці предмети успадкували родичі полковника з однієї з гілок козацького старшинського роду Танських, представник якого певної миті продав їх В. Тарновському. Така гіпотетична версія історії означеного артефакту ускладнюється питанням про спосіб, за яким чарки після ліквідації монастиря опинилися у власності Танських. Але, з іншого боку – і це наразі головне питання, – а чи можна підтвердити тезу про наявність чарок Семена Палія в самому Межигірському монастирі?

Таку версію можна підтвердити вказівкою на традиційне пов'язання Семена Палія із цією козацькою святиною. Такий зв'язок остаточно засвідчив М. Максимович у своєму «Сказанні про Межигірський монастир» (1865), яке можна вважати одним з перших наукових опусів про минуле означеного сакрального центру Запорозької Січі. Колишній ректор Київського університету Св. Володимира згадав «передання» про поховання полковника на території монастиря, а також перелічив усі подарунки Семена Палія до святині, а це – пернач, шабля та килимок. Усі вони, разом з портретом полковника, зберігалися в монастирській церкві Сходження Святого Духа. Ось як розповідає про це знаменитий києвознавець: «В день Полтавской битвы (27-го июня) престарелый витязь Украинский написал Межигорскому монастырю свое Евангелие (московской печати 1644 года), в золочено-серебряном окладе по черному бархату. И до конца монастыря, в Святодуховской церкви, вместе с

портретами Богдана Хмельницького і Евстафія Гоголя, висел портрет Палея, в посеребренних с двумя золочеными дорожниками рамах; а над портретом, на ветхом коврике Палея, висела его сабля без рукояти, в ножнах, оправленных по концам в серебро, с шелковыми зелеными пасками и его полковнический серебряный пернач с тремя перами. Предание говорит, что в Межигорье погребены были друг возле друга Палей и старый товарищ его Самусь» (Максимович, 1865, с. 31–32).

М. Максимович, як бачимо, навіть «знає», коли Семен Палій міг зробити вклад до авторитетного козацького монастиря. Однак йому нічого невідомо про ті дві чарки, що нас цікавлять.

Це й не дивно. Адже укладена 1777 р. книга з описом майна монастиря, яку проглядав М. Максимович та яка нині зберігається в колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. I, №№5516-5517), не містить жодних відомостей про срібні чарки полковника. У книзі згадано пернач, шаблю, килимок і подаровані два Євангелія московського друку «в золочених срібних окладах на чорному оксамиті» 1644 і 1657 рр. відповідно (у записах на арк. 13–16 зв., 18). А серед зафіксованого в книзі монастирського посуду містяться ложки, стакани (див. арк. 120 зв.), блюда й сковорідки (арк. 159–161), однак без конкретики про срібні чарки.

Також нічого нового не дає перегляд описів у складі іншої книги з описом майна Межигірського монастиря 1787 р. Її заведено у зв'язку з потребою описати майно вже офіційно ліквідованого монастиря, яке мали передати в різні місця. У книзі натрапляємо на майже ідентичні згадки тих самих предметів від Семена Палія (див., зокрема, згадки Євангелій на арк. 83 і 86), що їх зафіксовано і в описній книзі 1777 р. Поза тим, варто зауважити наявність у

книзі 1787 р. спеціального розділу про срібний посуд. Тут, зокрема, описано чашу московського патріарха Йоакима й інших діячів. І саме тут кілька разів згадано срібні «чарочки старовинні», одну з яких найдокладніше описано ось так: «...чарочка старинная продолговатая з двома ручками рыкштаванными сверху и позолоченными и сама з внутрей золочена на бокахъ узенко рысованы на одномъ травки одни, а на другомъ в травкахъ крестъ маленкій и литеры М: М: весу петнадцат золотниковъ» (Реєстр майна Києво-Межигірського монастиря, 1787, арк. 123 зв.).

У книзі описано ще кілька чарок, однак стисліше. І головне – в усіх описах ми не знаходимо жодної конкретики про їхніх можливих дарувальників. Очікувано, що в монастирі мали «пам'ятати» з-поміж багатьох предметів від Семена Палія і про чарки, які він подарував.

З іншого боку, якщо приймемо версію про те, що козацький полковник подарував монастиреві свої дві чарки, то неunikнено стикнемося з іншими черговими труднощами, а саме – неможливістю пояснити переміщення цих предметів від монастирської ризниці до «Танських, родичів Палія». За реконструкціями дослідників, майно ліквідованого 1787 р. Межигірського монастиря надійшло до Олександрівської лаври в Петербурзі, до полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, а також до архиєрейського дому новоросійського митрополита Гавриїла. А за менш як десять років церковне начиння та предмети з ризниць церков Межигірського монастиря було передано з Олександрівської лаври козацькому кошовому отаману на Кубані. А він, своєю чергою, передав ці предмети до 29 місцевих церков (Герасименко, 2018, с. 164–165).

З огляду на викладене, маємо констатувати, що Межигірський монастир не може вважатися місцем збереження

чарок Семена Палія. Водночас саме ця чернеча святиня цікавить нас як витворений протягом другої половини 19 ст. символ козацької звияги, тісно пов'язаний з фастівським полковником. І варто підкреслити, що від середини 19 ст. відбувалось активне конструювання особливої історичної пам'яті про монастир і про визначного козацького полковника. Згадана праця М. Максимовича про історію святині, вперше опублікована 1865 р., стала першою, із цього погляду. У такому наративі прославлення монастиря та його значущості тісно переплітається з творенням особливого образу Семена Палія сукупно із полковниками Самусем та Іскрою. Усі вони позиціонуються як «витязі козацької України». Тим самим М. Максимович задав тон і спосіб розповіді про святиню та пов'язаних з нею діячів. Виразним продовженням означеної тенденції можна назвати опублікований за понад 30 років до того нарис священика Наркіса Стрижевського. У ньому з усією риторичною красномовністю Межигірський монастир ідентифікується місцем «особливої уваги степового козацтва, яке вносило в його життя релігійний порядок та дух благочестя». Адже, як читаємо далі (і цитуємо за нашим авторизованим перекладом з російської), це «релігійний центр усіх козаків, що є представником перед Богом за грішну козацьку душу. Недарма кожен запорожець вважав своїм головним обов'язком побувати в монастирі й поклонитися Спасу Межигірському, подарувати монастиреві на вічний спомин ікону, лампаду чи якийсь предмет із церковного начиння. Тож срібло й золото йшли сюди з усіх усюд. І, варто здогадуватися, не одна сотня турецьких червінців, що їх здобували запорожці у відчайдушних двобоях з ворогами християнства, перейшла до монастирського скарбу. Межигір'я так подобалося козакам, що більшість з них при жертвах монастирю своїх статків

давали обітницю довершити в ньому свої останні дні та постригалися в ченці» (Стрижевський, 1899).

За період між публікаціями М. Максимовича й Н. Стрижевського Межигір'я стало одним із ключових «місць пам'яті» (вживаємо в запропонованому П'єром Нора значенні), що тісно поєднувало чільних діячів українського націєтворення. Досить згадати про їхні візити сюди. Зокрема, Тараса Шевченка, який за час свого перебування тут зробив у своєму альбомі ескіз із зображенням монастиря, а також записав пісні про Семена Палія. Фастівський полковник неодноразово згадувався у творах Кобзаря (Приліпко, 2022).

З іншого боку, творці особливої «історичної пам'яті» про Межигір'я та Семена Палія, згадані М. Максимович, Т. Шевченко, а також не названі досі Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович і Дмитро Яворницький, частенько гостювали в маєтку Тарновських у Качанівці. Певної миті відомі колекціонери козацьких старожитностей під їхнім впливом могли зацікавитись «українським витязем» Семеном Палієм і його речами.

Родина Тарновських досить відома не лише серед дослідників, а й пересічних громадян. Дослідники навели чимало свідчень про активну громадську й меценатську діяльність В. Тарновського-старшого та його контакти з такими визначними українськими «будителями», як Т. Шевченко, М. Максимович, П. Куліш чи Опанас Маркович (Половнікова, 2007). А його старший син Василь – людина цілеспрямована, енергійна, з доброю освітою та мистецьким хистом – зажив серед сучасників слави занадто довірливого поціновувача козацької історії та старожитностей. Після навчання на історико-філологічному факультеті університету він стрімголов занурився в колекціонування, що в нього гармонійно співвіснувало з доброчинністю та меценатством. Усі знали, що

В. Тарновський-молодший шукав експонати не тільки в антикварів, а й у старопанських маєтках. Тому багато їздив селами, листувався з власниками реліквій, радився з провідними фахівцями з української історії, зокрема з Олександром Лазаревським, Д. Яворницьким, Миколою Костомаровим, В. Антоновичем, Миколою Біляшівським й іншими. Зрештою він зібрав своєрідну унікальну колекцію українських старожитностей і тяжів до її популяризації (Половець, 2018).

Опублікований 1898 р. «Каталог українських старожитностей» В. Тарновського, імовірно, мав забезпечити йому поважну репутацію непересічного збирача та хранителя саме українських старожитностей. У виданні згадано документи й речі чи не всіх відомих козацьких лідерів. І серед них – пернач та чарки Семена Палія, «придбані в його родичів Танських». Оспіваний у публікаціях М. Максимовича, П. Куліша і Д. Яворницького славний «витель козацької України», поза сумнівом, мав зацікавити пристрасного колекціонера та спонукати його розшукати бодай якісь предмети фастівського полковника.

Нескладно припустити, що котрийсь із Танських, яких згадано в «Каталозі» як «родичів», міг відгукнутися на такий запит.

Тут саме час згадати, хто такі Танські та як вони пов'язані із Семеном Палієм. За реконструкцією дослідників, Танські є козацько-старшинським ро-

дом молдавського походження. Засновником роду, за родинними переказами, був брацлавський полковник Михайло Танський, який 1633 р. отримав від польського короля Владислава IV Вази привілеї на маєтки. Один з його синів, Антін, був охочекомонним, білоцерківським (1710–1712) і київським (1712–1742) полковником та одружився з дочкою Семена Палія Марією (Лякіна, Томазов, 2019). Логічно припустити, що нащадки цього шлюбу, а якщо не вони, то представники іншої родинної гілки (нащадки Василя Михайловича Танського, брата Антіна), які так само внесені до дворянської родовідної книги Чернігівської губернії, могли апелювати до зв'язків з відомим «козацьким витязем» і запропонувати пов'язані з ним предмети В. Тарновському-молодшому.

Завершимо нашу реконструкцію історії чарки Семена Палія таким припущенням. Хтось із Танських міг спробувати задовольнити цей запит і, відповідно, продати відомому колекціонеру або справжню родинну реліквію, або ж чарку, що справді могла належати до епохи Семена Палія, але йому зумисне приписану, з явною метою підняти ціну на цей предмет.

Наразі залишимо відкритими два рішення цього питання, сподіваючись, що колись таки вдасться натрапити на точніші документальні згадки про ймовірного власника нашого предмета або ж на описи, за якими можна було б точніше ідентифікувати сам предмет.

Список використаних джерел та літератури

Арендар, Г. П. (2006). Срібний посуд XVII – початку XX століть. **Колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського**. Родовід.

Герасименко, Н. О. (2018). Межигір'я: сторінки історії. Кліо.

Гринченко, Б. Д. (1898). Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. Типография К. Н. Милевского.

Книга з описом майна церков київського Межигірського монастиря (1777), ф. І. «Історичні матеріали», спр. 5516–5517. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Київ.

Лякіна, Р. М., Томазов, В. В. (2013). Танські, рід. **Енциклопедія історії України**. В. А. Смолій (ред.), т. 10. Наукова думка, с. 26.

Максимович, М. А. (1865). **Сказание о Межигорском монастыре**. Тип. Федорова.

Реєстр майна Києво-Межигірського монастиря (1787), ф. 132. «Києво-Межигірський монастир», оп. 2, спр. 81. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Половець, В. (2018). Династія качанівських благодійників. **Сіверянський літопис**, 142, 142–149.

Половнікова, С. (2007). Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності. **Скарбниця української культури**, 8, 183–190.

Приліпко, І. Л. (2022). Образи Івана Мазепи та Семена Палія у фольклорних записах з альбомів Тараса Шевченка та в його художніх творах. **Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика**, 33 (72), 226–233.

Стрижевский, Наркисс (1899). Киево-Межигорский Спасо-Преображенский общежительный женский монастырь: его прошлое и настоящее. Типография И. И. Чоколова.

Стрілець, М. (1995). До історії формування колекції пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва 16–20 століть з вмістом дорогоцінних металів та коштовного каміння у збірці НМІУ. **Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій НМІУ**. Тематичний збірник наукових праць, 131–140.

Чухліб, Т. В. (2011). Палій (Гурко) Семен Пилипович. **Енциклопедія історії України**. В. А. Смолій (ред.). Київ: Наукова думка, т. 8, 41.

